

**УНИВЕРСИТЕТ "Проф. д-р АСЕН ЗЛАТАРОВ"
ГР. БУРГАС
ФАКУЛТЕТ ПО ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ**

Катедра: Индустиални технологии и мениджмънт

ЯНА ВАНГЕЛОВА ВАНГЕЛОВА

**„Икономически риск при морски инциденти за
Българския черноморски туристически продукт”**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна
степен „доктор“ по научна специалност шифър 05.02.21
„Организация и управление на производството (индустрия)“

**Бургас
2021**

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от катедра “Индустриални технологии и мениджмънт” при Университет Проф. Д-р Асен Златаров– Бургас на 15.02.2021 година.

Автор: Яна Вангелова Вангелова

Заглавие: Икономически риск при морски инциденти за Българския черноморски туристически продукт

Научни ръководители:

доц. д-р Стоянка Петкова

доц. д-р Златина Караджова

Публичната защита ще се проведе на открито заседание на научното жури на март 2021 г. от ч. в

Материалите по защитата са достъпни на сайта на Университет “Проф. Д-р Асен Златаров“ – град Бургас www.btu.bg

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

I.	4	
1.	4	
2. Цел и задачи на дисертационния труд		5
3. Основна теза		6
4. Предмет, обект и методология на изследването		6
5. Структура на дисертационния труд		7
II.	8	
ПЪРВА ГЛАВА: ТЕОРЕТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПОНЯТИЕТО "ИКОНОМИЧЕСКИ РИСК", "ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ" И "МОРСКИ ИНЦИДЕНТ"		8
ВТОРА ГЛАВА: МЕТОДОЛОГИЧЕСКА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РИСК ЗА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ ПРИ ВЪЗНИКВАНЕ НА МОРСКИ ИНЦИДЕНТИ		20
ТРЕТА ГЛАВА: МОДЕЛ ЗА ОТЧИТАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РИСК ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЧЕРНОМОРСКИ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ ПРИ ВЪЗНИКНАЛИ МОРСКИ ИНЦИДЕНТИ		29
III.	48	
IV. ПУБЛИКАЦИИ ПО ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД		49

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност на проблема

При съвременните условия за икономически взаимоотношения в световен мащаб, туристическата индустрия е от динамично развиващите се и перспективни отрасли. За България, безспорно туризмът е, освен един от важните приоритети на страната, и един от най-доходоносните сектори за българската икономика. Към преките приходи от туризъм могат да се причислят и допълнителните приходи от транспортни, застрахователни и банкови операции, информационни и други услуги. Черноморският туристически продукт е основен за България. Той е от съществена важност за икономиката на страната и предполага да се вземат мерки за превенцията и защита на последиците от морски инциденти. Това трябва да е единна политика на всички държави в региона и е доказана от практиката до момента като съществен проблем, предвид броя на инцидентите въпреки развитието на технологиите.

По този начин актуалността на избраната тема е безспорна, тъй като цикличният модел, използвайки и прилагайки надеждни методи за оценка на икономическия риск, както и превенция за минимизирането на последиците от възникването му, могат да доведат до предотвратяване опасностите от морски инциденти, а в резултат това да доведе до развитие на туристическия сектор в региона.

В нашето съвремие проблемът с развиването на екологично чист черноморски туризъм в Република България е много актуален, особено в оценяването на икономическия риск при възникване на морски инциденти. Различни теоретични и научни аспекти бяха разгледани в произведенията на различни специалисти и обширният теоретичен материал на тези автори е използван в научния труд.

2. Цел и задачи на дисертационния труд

С настоящата работа се поставя следната основна цел: да се изяснят и конкретизират механизмите за откриване на съвременния икономически риск при морски инциденти за българския черноморски туристически продукт.

Конкретните изследователски задачи, с решаването на които се постига тази цел са:

Да се дефинират термините „икономически риск”, „туристически продукт” и „морски инциденти”;

Да се открият методиката, методологията и показателите за риск;

Да се представи методика за оценяване на икономически риск по отношение само на черноморският туристически продукт в резултат на морски инциденти.

Да се установи (разкрие) наличието на причинно-следствена връзка между възможностите за превенция и намиране на най-подходящите реакции с цел да се ограничат морските инциденти (или последствия от тях) и необходимостта от предварителна оценка на риска и обща работа между страните в черноморския регион.

Апробиране на предложената методика и предлагане на вниманието на туристическия бизнес за последващо приложение.

Методологичната и теоретична основа на дисертационния труд са научните резултати от изследване на икономическите рискове, развитието на пазара на черноморски туристически продукт, както и морските инциденти в Черно море.

3. Основна теза

Основна теза на дисертационния труд е, че съществува икономически риск за българския черноморски туристически продукт в следствие на морски инциденти.

4. Предмет, обект и методология на изследването

Обект на изследването е икономическият риск при инциденти за българския черноморски туристически продукт.

Предметът на изследването е проблематиката свързана с влиянието на морските инциденти върху туристическия продукт и необходимостта от предварителни оценки на риска с цел предотвратяване и най-адекватни реакции.

Методологичната и теоретична основа на дисертационния труд са научните резултати от изследване на икономическите рискове, развитието на пазара на черноморски туристически продукт, както и морските инциденти в Черно море.

Изследването в дисертационния труд в неговата практическа част се основава на подхода на диагностичния анализ, комплексността и системността. Това са важни подходи, спазени в цялостното структуриране и съдържание на труда. Аналитичният подход е характерен както при проучване на литературните източници, така и в практическото изследване. Негова основа е подходящо избран инструментариум, в т. число методи като: метод на класическото анкетиране; адекватни на темата на труда и поставената цел пред него въпросници и собствени наблюдения.

5. Структура на дисертационния труд

В дисертационния труд е възприета следната структура в увод, три глави и заключение, която е съобразена с поставената пред труда основна цел на изследването.

Първа глава: ТЕОРЕТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПОНЯТИЕТО "ИКОНОМИЧЕСКИ РИСК ", "ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ " И "МОРСКИ ИНЦИДЕНТ "

Втора глава: МЕТОДОЛОГИЧЕСКА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РИСК ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЧЕРНОМОРСКИ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ ПРИ ВЪЗНИКВАНЕ НА МОРСКИ ИНЦИДЕНТИ

Трета глава: МОДЕЛ ЗА ОТЧИТАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РИСК ПРИ ИНЦИДЕНТИ ЗА ЧЕРНОМОРСКИЯ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ
ЗАКЛЮЧЕНИЕ

II. КРАТКО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ПЪРВА ГЛАВА: ТЕОРЕТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПОНЯТИЕТО "ИКОНОМИЧЕСКИ РИСК", "ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ" И "МОРСКИ ИНЦИДЕНТ"

Задълбоченото познание и изследване на разнообразието от теоретични и методологически подходи и решения за изследване на риска, морските инциденти и черноморския туристически продукт са в основата на добрата работа по дисертационния труд. Със сигурност, предвид големия обхват и богатата литература по темите, това е сложна задача. В настоящата глава са взети за пример автори и изследвания, които като тези съвпадат с основните тези и схващания на дисертацията.

Направен е теоретичен обзор на същността на понятието "икономически риск", като се мине през същността на понятието „риск“. Думата „риск“ произхожда от старогръцката дума *ρίσικόν* и означава дръзвам, решавам се или осмелявам се. В българския език думата "риск" е приета през френската дума "risque" и поради това в семантичен смисъл превес има определянето на риска като възможно нежелано явление. Това личи и от широкото разпространение на понятието „риск“ в ежедневието на хората. Използването му се свързва с доста различни ситуации, като например риск от заболяване, от пожар, ураганен вятър, риск при игра на руска рулетка, при залагане в казино и др. За риск се говори също така на микро и макро ниво, доколкото могат да се обхванат неговите проявления в сфери като икономиката, политиката, обществения и социален живот. Във всяка отделна ситуация в понятието „риск“ се влага различен смисъл, но независимо от това може да се намери единна обединяваща определеност. Риск означава несигурност и отрицание на сигурността. Той се свързва с появата на бъдещо събитие, чийто изход или развитие е неясно.

Икономисти, статистици, теоретици, застрахователи дискутират години наред върху концепциите на "риск" и "несигурност" в опит да конструират определението на риска. В следствие не може да се твърди, че авторите са обединили мнението си върху едно единствено определение, което да бъде използвано във всяка област. Определение на риска, което е подходящо за икономиста – статистик, може да бъде безсмислено като аналитичен инструмент за застрахователния теоретик. Фактът, че всяка група третира различно „ядрото” на темата изисква употребата на различни концепции. Независимо че статистикът, икономистът и застрахователният теоретик използват термина "*риск*", е възможно всеки от тях да има предвид нещо коренно различно.

Проф. М. Балтов дава следното определение на риска - „Означава функция на вероятността от неблагоприятно събитие, осуетяващо дейността на организацията и сериозността на този ефект в следствие на наличието на опасност.“¹

В застрахователния бизнес риск означава опасност, която може да бъде застрахована (т.е., пожарът е риск, на който собствеността е изложена), или човек защитава собствеността си чрез застраховка. В този контекст, терминът се използва в неговото общо значение показвайки положение, където съществува възможност за излагане на загуба.

В рамките на икономическото обсъждане, рискът означава, че фактическият резултат от предприемаческата дейност може да се различава от очаквания резултат. Обикновено рискът обозначава опасността от поява на вреди (чист риск), при който настъпва непосредствено намаляване на състоянието. В някои области като Инвестиции и инвестиране се обхващат всички онези несигурни събития, които посредством предприети действия

¹Балтов, М., „Оценка и управление на риска при процедури по оперативна програма „Регионално развитие” и големи инвестиционни проекти”, международна научна конференция Съвременни управленски практики VIII „Целесъобразност и риск в бизнес проектите”, Бургас, 2014

могат да предизвикат, както намаляване на състоянието (опасност от загуби), така и увеличаване на състоянието (шанс).

Важно е да се отбележи, че и днес в литературата понятието „икономически риск“ няма единна дефиниция. В условията на криза е възможно икономическият риск да доведе до ситуации с тежки неблагоприятни последици, застрашаващи съществуването на икономическите субекти². От това следва, че след риск и кризи идва фалит - даден стопански субект (например туристическо предприятие) не е в състояние да продължи дейността си поради тежки загуби или други негативни събития. Споделяме разбирането, че това изисква прилагането на набор от стратегии и инструменти, за да се избегнат или сведат до минимум възможните загуби.³

Даден е акцент на **управлението на риска и методи за управление на риска в Туризма**. “В изкуството на бизнеса рисковете са част от ежедневието и дейността на всяка стопанска организация“. Рискът може да се измери и анализира, да се проследи неговото влияние и да се ограничи, сподели или прехвърли и най-вече да се управлява. Под понятието “управление на риска“, някои автори го определят като “наука, която има за цел да разграничи рисковете на такива с негативен и позитивен резултат, за да бъде организацията в състояние да се защитава и съответно възползва от тях”.⁴

Под това понятие в дисертационния труд се разбират координираните дейности по поддържане на сигурността на туристическата индустрия за анализиране и планиране, избор на методи за вземане на решения,

²Европейска комисия, 2005 г.

³Moschini, G. and Hennessy, A. 2001. Uncertainty, risk aversion, and risk management for agricultural producers. In Gardner, B.L. - Rausser, G. C. (ed.): Handbook of Agricultural Economics. Volume 1 A: Agricultural Production. Handbooks in Economics 18. The Netherlands: Elsevier Science, pp. 87-144

⁴Михалева, Хр., „Възможности за операционализиране при анализа на риска в маркетинга“, Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас - 2010, книга 2, т. XXXIX, ISSN1312-1359, с.31.

непосредствено въздействие, мониторинг и контрол на резултатите, както и последващи коригиращи действия с оглед минимизиране на отрицателните последици от евентуално появила се рискова ситуация.

В научната литература съществуват различни методи за анализ и управление на риска. В туризма, например, се отличават Метод на алтернативните сценарии, Метод на морфологичния анализ, Методът на мозъчната атака, Метод Делфи, Метод Монте Карло детайлно разгледани в дисертацията.

Прогрес без риск няма. А рискът трябва да се управлява ефикасно, за да се максимизират ползите и да се намалят загубите. Освен доказаните в туристическата теория и практика добри методи, на помощ идва и стандартът БДС ISO 31000 „Управление на риска. Принципи и указания“. БДС ISO 31000 определя принципите, рамката и процеса на управление на всякакви форми на риск в организациите независимо от тяхната дейност и големина.

Направен е аналитичен теоретичен преглед на термина "туристически продукт", като се мине през понятието „Туризм“ и обхватът му днес. Като един от най-развиващите се сектори туризмът е обект на изследване на множество автори. Обединяващо като понятие и припокриващо се с тезата на автора на дисертацията е “Туризмът е временно движение и пребиваване извън постоянното местожителство, продиктувано от различни мотиви, предопределящи целта на пътуването, без да се упражнява трудова дейност, в следствие на която да се получават доходи.”⁵

Туризмът е част, както от националните икономики, развиващи туризм, така и от глобализиращата се световна икономика, “тъй като той е съществено перо, реализиращо доход и въплъщаващо стойност, както в

⁵ Караджова, Зл. Мотивация на персонала в туризма, Изд. „Божич“, Бургас, 2012, с. 11.

БНП на редица държави, така и в брутния продукт на световната икономическа система.“⁶

Ето защо туризъм играе важна роля в решаването на социални проблеми, което позволява създаването на допълнителни работни места, растеж на заетостта в икономически активното население и подобрява благосъстоянието на нацията. В момента туризмът е едно от най-важните направления на икономическото възстановяване, осигуряване на стимулиращ ефект върху развитието на секторите на икономическата активност, като колективните средства за настаняване и обслужване, транспорт, комуникации, търговия, производство на сувенири, храна, селското стопанство, а също така действа като катализатор на социално-икономическото развитие на България. А потенциалът на нашата страна като туристическа дестинация е неоспорим. Макар и малка по територия, нейният релеф и климат представляват съчетание между море, планини, лековити минерални извори, красиви гори, чист въздух и вода. Всичко това е само част от нейните природни туристически ресурси.

В по-общ смисъл всичко, което туристите виждат, купуват, преживяват и чувстват в момента, в който напуснат дома си, до момента, в който се завърнат в него, може да се нарече **туристически продукт**.

Развитието на входящия туризъм и нарастващия приток на туристи в България пряко зависи от усилията за използване на традиционните ресурси и формирането на нови туристически продукти въз основа на прилагането на Концепцията за устойчив и алтернативен туризъм.

България разполага с достатъчно туристически ресурси, за да задоволи, както местното, така и международното търсене с исторически паметници, възможности за отдих на плажа и живописни пейзажи на планината и брега на Черно море.

⁶Темелкова, М. Управление на туристическото предприятие, Варна, 2010,

Основните акценти описващи **морския туристически продукт** в България е че има 34 климатични морски курорта. Капацитетът и лечебният потенциал на някои от тях са причина за присъждането им на статут от национално значение: Варна, Балчик, Несебър, Созопол и други от морските. „Българското черноморско крайбрежие има голяма икономическа, социална и екологична стойност - продоволствена сигурност; търговия и транспорт; рекреация; ключова роля в биологичното равновесие и др.“⁷

Предимствата и недостатъците на черноморския ни туристически продукт се изтъкват от множество автори. „България разполага с чудесни условия за морски туризъм. Морските ни курорти предлагат подходящи условия, както за семейства с деца, така и за млади хора или хора от третата възраст. Температурите не са твърде високи, водата не е твърде солена, има много минерални извори, заради което се предлагат множество спа и балнео пакети. За съжаление в последните години страната ни се превърна в дестинация на масовия турист.“⁸ И през следващите години морският туризъм ще продължи да играе доминираща роля в структурата на българския туризъм – 70 % от общия капацитет на легловата база е съсредоточен в Черноморския регион.

Направен е **теоретичен разбор на понятието "морски инциденти"**, като в специализираната литература и правната материя са намерили израз в сравнително ясни и еднозначни интерпретации и дефиниции. Необходимо е вникване в същината на рисковете за сигурността на море, за да се получи пълна яснота и правилно разбиране на характеристиките на „морските

⁷Ненов, Вл., Симеонова, Ан., „ Биологично замърсяване на българското черноморско крайбрежие – проблеми и превенции, Сборник доклади от финална конференция Управление и оценка на риска за превенция на екологични и технологични рискове в Черно море, 09-12 юли 2015, Бургас, България, с.69

⁸Елла Велкова (Транспортен диспечер в TUI Bulgaria)

инциденти“. За да се разкрият възможностите за управление на факторите за постигане на морската сигурност, трябва да се разкрие пълната картина на морските рискове.

В настоящата дисертация се приема следната дефиниция: морски инцидент е такава внезапна или очаквана промяна на установеното състояние на живот, предизвикана от човешка дейност, събития или природни явления в морето, при които са нарушени или застрашени живота, здравето и имуществото на големи групи от хора, акваторията, околната среда, културните и материалните ценности.

Още от най-дълбока древност **човекът използва водните басейни за пътувания с различна цел – търговска, завоевателна и религиозна**. По данни на Европейската морска агенция по безопасност след направено проучване на причините, довели до реализирането на морски инциденти, се установило, че човешкият фактор има най-голямо значение за реализиране на морски катастрофи. Морските произшествия, причиняващи щети на околната среда, като цяло са свързани основно с морския транспорт. През втората половина на 20-ти век са се случили голям брой инциденти в световен мащаб. През последните 15-20 години се наблюдава положителна тенденция, водеща до по-малко и по-малки по размер морски инциденти. Опитът от големи морски инциденти в миналото е важен източник на информация с цел избягване на подобни ситуации в бъдеще. Именно това е довело до създаването на **международни и национални организации и структури следящи за морски инциденти**.

Проблемите и рисковете в морското пространство са тясно свързани помежду си и както редица автори твърдят изискват общи усилия на държавите по превенция от инциденти. Организацията на обединените нации акцентира върху тази проблематика и обединява усилията на държавите. Общите усилия са въпрос на древен ред на Международната

морска организация. На европейско ниво пък работи European Maritime Safety Agency EMSA.

Стратегическата значимост на Черно море е изчерпателно разглеждана от авторите през годините. Черно море е стратегически много важно и от чисто политическа гледна точка има множество исторически факти за това. Това влияе дори и в днешно време. Достатъчно показателен е примерът от последните години с анексирането на Крим. „Черноморският регион е в епицентъра на мощно стратегическо предизвикателство, способно да проектира сигурност и стабилност едновременно в разширеното европейско пространство и извън него в Близкия изток.“ Разбирано до неотдавна като периферия на Европейския континент, то се превръща в ключов компонент на западния хинтерланд“.⁹

Особеното при региони като Черно море е, че принципът на междугранично и международно сътрудничество е от съществена важност, защото геополитическата характеристика на „затворено море“ предполага перманентно едновременно пресичане на национални интереси. Това налага решаването на задачата за съвместяване на общите усилия по овладяване на риска от морски инциденти.

Необходимо е да се приеме ефективен опит в развитието на туризма и изследването на риска от морски катастрофи в рамките на териториалните наднационални сдружения. Това ще помогне на страните-участнички да се стремят към постигане на балансирано развитие. В същото време такова сътрудничество трябва да бъде изградено по такъв начин, че да не се намесва в националната политика на всяка от участващите страни, а само да действа като координатор на общите дейности.

⁹Asmus, R. & Bruce, J. 2004 The Black Sea and the Frontiers of Freedom. Policy review 125, (p.22) Hoover Institution: Stanford University

На национално ниво в България произшествията се разглеждат от Специализираното звено за разследване на произшествия в морските пространства (СЗРПМП).¹⁰

Основните характеристики на Черно море показват, че е „затворено или полузатворено“ море с площ от 423 000 km². В непосредствените му крайбрежни зони живеят около 16 милиона души. Регионът е икономически център и фокус за международна търговия между страните по неговите брегове. Историята свидетелства за ролята на Черно море в търговията и следователно трафика: древните гърци, Източноримската (Византийска) империя и др. Черно море е едновременно затворен басейн и интензивна трансферна зона за енергийни продукти и морски трафик от различно естество.¹¹

Черно море е един от най-опасните райони за корабоплаване, като се има предвид броят на инцидентите с участието на кораби.¹²

В Черно море се пресичат важни морски транспортни маршрути, които се използват от търговски кораби, в международен и национален обмен, от яхти, от риболовни плавателни съдове, от военни кораби и други нетърговски плавателни съдове. Значителен брой важни индустриални центрове са ситуирани по бреговете на Черно море и някои от страните са в пряка зависимост от Черноморските пристанища за вноса на енергийни ресурси. В допълнение, няколко от Черноморските пристанища са дълбоководни, което е в плюс при акостирането на супер-танкери. Тези пристанища могат да са полезно решение при проблеми с образуването на задръствания от типа „гърло на бутилка“ при интензивен внос и износ по морските маршрути през Босфора. Същевременно,

¹⁰<https://www.mtitc.government.bg/>

¹¹Петкова, Ст., Караджова, Зл., Екологичното състояние на Черно море и Българския Туризм: Въздействие и последици от морски катастрофи, книга към научен форум „Морето – граница или врата“, Бургас, 5-7 Декември 2015, стр. 41 – 45;

¹²изследване, публикувано от Световния фонд за дивата природа (СФДП)

черноморските страни разчитат в бъдеще да се повишава относителният дял на морския транспорт. Съществуващите маршрути ще се използват по-интензивно, ще се създават нови маршрути и ще се засилва важната роля на нови транзитни пристанища. Морските катастрофи могат да предизвикват мащабни еколого – икономически щети в Черноморския басейн.¹³

Като цяло Черно море е опасно и могат да се дадат конкретни примери от станалите катастрофи. Инцидентите биха могли да имат и икономическо въздействие върху туризма и индустрията, свързана с оползотворяване на морските ресурси, предвид на замърсяването в резултат на аварията. Черноморските страни са важни туристически дестинации. И като такива е ясно, че за тях е от особена важност състоянието на самия Черноморски басейн. Затова създаването на мерки, които да предпазват региона от екологични катастрофи, които неминуемо водят и до икономически срив в икономическата полезност от туристическата индустрия, е съществен проблем.

Открити са следните нерешени теоретични проблеми, свързани с темата на дисертацията:

Катастрофите не са частен, а предимно обществен проблем от локално, национално и глобално значение. За да се избегнат рискове от обществено-политически, финансово-икономически характер с пряко или косвено, негативно и задържащо влияние върху развитието на съвременния туризъм са необходими общи дейности на всички черноморски държави. Въпреки природните предпоставки, които правят Черно море едно от най-опасните, могат да се използват методи за оценка на икономическия риск и така да се избегнат инциденти и негативни последици от тях. Най-печеливш

¹³ПЕТКОВА-ГЕОРГИЕВА, С., ПЕТКОВ, П., ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕКОЛОГИЧНО-ИКОНОМИЧЕСКИ РИСК ЗА МОНИТОРИНГ СИСТЕМА ПРИ МОРСКИТЕ КАТАСТРОФИ В ЧЕРНО МОРЕ, Сборник от първия Международен семинар “Злополуки в Черно море - анализ на причините и последици” Констанца, Румъния, с.76

от такава оценка ще е един от най-развиващите се сектори в светвен мащаб, а именно туризма.

Процесът на глобализация засилва конкуренцията в световен мащаб и стимулира структурната промяна в туристическата индустрия. Стабилният растеж на международния туризъм гарантира печалба от процеса, но конкурентната надпревара между туристическите региони става все по-ожесточена и по-интензивна. Държавите се надпреварват със своите национални политики и стратегии да налагат все по-осезаемо своя бранд и имидж като разпознаваеми туристически дестинации, предлагащи висококачествен туристически продукт. Именно на фона на тази конкурентна надпревара рискът от морски инциденти се засилва.

Сериозен пропуск в литературата е налице по отношение на връзката между развитие на туризма – конкуренция – икономически риск при морски инциденти.

В резултат на задълбоченото проучване на българската и чужда теория и практика в областта на икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти, в глава Първа е извършено следното:

1. описани, изследвани и анализирани са характерните особености и различия в основните дефиниции на понятията „туристически продукт“, „икономически риск“ и „морски инцидент“;
2. описани, изследвани и анализирани са основните методи за изследване на риска;
3. идентифицирани са конкретните характеристики на туристическия продукт;
4. направен е опит за анализ на силните и слабите страни на българския морски туристически продукт.

Направеното теоретично изследване относно икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти налага следните изводи:

- В литературата не съществуват единни дефиниции на понятието: „икономически риск при морски инцидент”;
- Теорията не разграничава ясно икономическия риск при морски инциденти от другите видове рискове;
- В изследваните източници не е разгледан въпросът за икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти;
- Изключително рядко изследваните автори говорят за икономическия риск при морски инциденти;
- Рядко се свързва икономическият риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти с темповете на развитие на туризма;
- Не са изследвани задълбочено промените в структурата на туристическия продукт при възникнали морски инциденти;
- Няма формирани методики, критерии за оценка и ограничителни условия при изследване на икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти;
- В литературата липсват данни за проблемите на туристическия продукт при морски инциденти, за евентуалните „тесни места” в процеса по производство на туристически услуги;
- Няма информация какво се разбира под икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти.

ВТОРА ГЛАВА: МЕТОДОЛОГИЧЕСКА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РИСК ЗА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ ПРИ ВЪЗНИКВАНЕ НА МОРСКИ ИНЦИДЕНТИ

Във втора глава са подбрани и разработени (вкл. адаптирани) подходящи методи (инструментариум) на изследването – подходящи в смисъл, чрез разработването им и следващото им прилагане в практическото изследване в третата глава, те да позволят да се достигне до реален отговор на изследователските въпроси. Посочените три проблемни области са тясно свързани. Трябва да се отбележи, че е необходимо трите важни проблемни области да се предшестват от синтезирано представяне на основния понятиен апарат. Тази необходимост произтича от факта, че се изисква яснота на основните понятия при самото разработване на съдържанието на методите.

Основните принципи и постановки, върху които по-нататък се изгражда съдържанието на втората глава са:

- Признание на решаващата роля на оценката на икономическия риск за успешното функциониране на всяка една организация;
- Признание и разбиране, че проучването на морските инциденти е ключова проблематика в управлението на черноморския туристически продукт;
- Утвърждаване на възгледа, че повишаването на дейностите на всички страни по оценка на рисковете от морски инциденти е значим неинвестиционен ресурс за подобряване ефективността на дейностите в много сфери, в това число и в туризма;
- Осъществяване на преход към методологията и методиката на изследване в съответствие с теоретичното богатство, синтезирано представено в първа глава на труда.

Методологията на изследването се отнася до изследване на външните влияния на морските инциденти върху туристическата система (българският черноморски туристически продукт) и нейните отделни елементи, а от там и до възникващия в следствие икономически риск. Фокусът е върху икономическия риск, в т. ч. влияния от движението на преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ), процесите на интернационализация, иновации и инвестиции в туризъм, а от там и все по-широката глобализация на туристическото предлагане. Сред основните области на влияние върху черноморския туристически продукт са влияния върху *модела на туристическо търсене, капитала, стандартите, качеството и контрола на обслужване* породени от икономически риск, възникнал вследствие на морски инциденти. В действителност, процесът на влияние на морските инциденти върху черноморския туристически продукт не може да се редуцира само до измерване нивата на няколко показателя на икономически риск, защото в определени региони туризмът влияе на множество процеси, които не могат да бъдат детайлно обхванати.

Туристически продукт е всичко, което туристите виждат, купуват, преживяват и чувстват, в момента в който напуснат дома си до момента, в който се завърнат в него. То зависи от качеството на туристическия регион, пътуването, пребиваването, материалните продукти, използвани в туризма. Що се отнася до морския туристически продукт пряко зависи от морските условия.

Икономическият риск води до ситуации с тежки неблагоприятни последици, застрашаващи съществуването на икономическите субекти (например туристическо предприятие) и не е в състояние да продължи дейността си поради тежки загуби или други негативни събития. Споделяме разбирането, че това изисква прилагането на набор от стратегии и инструменти, за да се избегнат или сведат до минимум възможните загуби.

За да определим степента на икономическия риск за българския черноморски туристически продукт възникнал при морски инциденти, трябва да направим анализ на ролята на туризма в икономиката на страната.

Приема се, че *морски инцидент* е такава внезапна или очаквана промяна на установеното състояние на живот, предизвикана от човешка дейност, събития или природни явления в морето, при които са нарушени или застрашени животът, здравето и имуществото на големи групи от хора, акваторията, околната среда, културните и материалните ценности.

На екологичния аспект в черноморския туризъм е отделено специално внимание, възникналите проблеми вследствие на морски инцидент, като предхождащи необходимостта от трансформация и създаване на верига с добавена стойност от нов вид, *базирани на споделянето, знанието и мрежовият подход*. Структурата на съвременния туризъм, особено в такива затворени басейни като Черно море, пряко зависи от процеса на трансгранично, транснационално и международно (глобално) сътрудничество за решаване на общите задачи по превенция на рисковете породени от морски инциденти.

Налице е тясна причинно-следствена връзка между знанието за *морските инциденти и икономическия риск за черноморския туристически продукт*. Проучването на морските инциденти и техните последици се явява ключова проблематика в управлението, за да се избегнат и минимализират негативните последици и от там - намали икономическият риск.

В дисертацията се приема дефиницията, че възниква икономически риск за българския черноморски туристически продукт, породен от външно влияние на морски инциденти и негативните промени и взаимодействието, вследствие на тези инциденти, на туристическата система с останалите системи.

Достигнатите изводи показват, че установените методи и методики за анализ, оценка, планиране, прогнозиране са загубили своята ефективност, а

в някои случаи стават дори неприложими. Именно това налага извеждане на концептуален модел и методика за анализ и оценка на структурните изменения и темп на развитие на черноморския туристически продукт, а в следствие на това и за анализ и оценка на икономическия риск при възникнали морски инциденти.

Изследователските въпроси в дисертационното изследване са:

1. Да се представи методика за оценяване на икономически риск по отношение само на черноморския туристически продукт в резултат на морски инциденти;

2. Да се установи (разкрие) наличието на причинно-следствена връзка между възможностите за превенция и намиране на най-подходящите реакции с цел да се ограничат морските инциденти (или последствия от тях) и необходимостта от предварителна оценка на риска и обща работа между страните в черноморския регион;

3. Апробиране на предложената методика и предлагане на вниманието на туристическия бизнес за последващо приложение.

Формираните три изследователски въпроса са хармонизирани с идеите и заложената в увода концептуална рамка на дисертационния труд. Същевременно, възможностите да се получи чрез подходящ инструментариум достоверен и реален отговор на изследователските въпроси, ще позволят да се оцени и основната теза на дисертационния труд, т.е. дали тя се потвърждава (изцяло или потвърждава частично) или се отхвърля.

Закономерно при подобни проучвания, възможните **методи за изследване** са в обхвата на събиране на възможно най-много информация. Заложената в дисертационния труд концептуална рамка дава основание за ориентация към следните методи на изследване: **Анкетно проучване, моделът на Бухалис и теоретичният модел на Dwyer L., Edwards D., Mistilis N., Roman C., Scott N.**

Най-често използваният метод за събиране на информация са именно анкетите. Те са популярни, защото изследователите получават данните сравнително лесно и отговорите на анкетите лесно се кодират. Анкетите са най-лесният метод за събиране на данни, особено когато голям брой хора трябва да бъдат достигнати в различни географски региони. Във всяко едно проучване в допълнения към теоретичната база е нужно да се възпроизвеждат резултати, а това е лесно, когато се използват валидирани инструменти. Основните модели и подходи за изследване на черноморския туристически продукт при възникнал морски инцидент – елементи, връзки и структура, се прилагат с цел извеждане на модел и методика за изследване на влиянията на икономическия риск, вследствие морски инцидент. Авторът се спира на модела на Бухалис. Той отразява сложната и комплексна външна среда и факторите на влияние върху туристическата система. В този дисертационен труд в подробния анализ на туристическата система се включва икономическият риск от морски инциденти, както и преки последиствия като сигурност и безопасност.

Морският туристически продукт е сложен и зависещ от множество фактори и в практиката няма единна и общоприета методология за анализ и оценка на туристическия продукт и причинно-следствените връзки на взаимодействие между отделните му елементи. Считаю, че това, което убягва, е отчитането на по-мощабни структурни изменения вследствие на морски инциденти върху различни пространствени нива на туристическия продукт. Тези именно структурни изменения провокират различни по вид икономически рискове. В случая на това проучване се търсят и факторите формиращи туристическото търсене и на туристическо предлагане.

Теоретичният модел на Dwyer L., Edwards D., Mistilis N., Roman C., Scott N., 2009 е концептуалната рамка върху, която стъпва авторът в изследването. *За да се направи оценка на икономическия риск и темп на развитие на черноморския туристически продукт под влияние на*

възникнал морски инцидент, чрез концептуалния модел се обхваща изходната информация, процедурите (определяне на набор от критерии и показатели), допълнени с емпирични проучвания на национално и локално ниво. Този модел е в основата на предложена методика за преобразуване влиянията на морските инциденти в система от критерии и показатели за анализ и оценка на икономическия риск за българския черноморски туристически продукт.

Търсят се тенденции или проявления и възможните развития на икономическите показатели за морския туристически продукт, външните влияния в следствие на морски инциденти. Търсят се основните изведени влияния на морския инцидент, които са основните фактори, определящи структурните промени на взаимодействие при търсене и формиране на черноморския туристически продукт. Налице е трансформацията на влиянията на морския инцидент, които се наслагват върху факторите от непосредствената външна среда. Използват се количествени и качествени методи. За масивите от бази данни от различни официални и представителни източници се използват количествени методи и така могат да позволят формирането на *закономерности*. За анализа на данните се прилагат индуктивни методи, динамичен и сравнителен анализ, синтез на основните закономерности на различните пространствени равнища. За оценка на изследване на работните хипотези, насочени към представителите на бизнеса и въпросник (анкета) за експертите в туризма, се използват качествените методи. Те позволяват постигането на желаната дълбочина за първопричините и реалните, осезаеми влияния от страна туристическите предприятия за статистически известни, общовалидни тенденции, които не могат да бъдат изследвани и анализирани с количествени методи.

За подобряване на съгласуваността и съпоставимостта на статистическите данни за крайбрежния и морския туризъм са необходими специални показатели. Показатели за анализ и оценка на темпа на развитие

и структурни изменения в туризма разглежда спектърът от **различните групи показатели**, съотнесени към изследователската цел. Основните форми на влияния на морските инциденти и тенденции в развитието на туризма са на ниво външна (неконтролируема) среда и могат да бъдат изследвани и оценявани посредством набор от макроикономически показатели - самостоятелни и синтетични (индекси). На микро ниво влиянията на морските инциденти се наслагват и преминават непосредствената външна среда, отразяват се и се обогатяват със специфични фактори от вътрешна среда, като се трансформират по форма, сила и степен на проявление и променят и начина на предлагане. Икономически показатели за измерване на риска за черноморския туристически продукт при морски инциденти са:

- **Добавена стойност на туристическия продукт/Годишен доход от туристически продукт** - Проценти на годишните доходи, съотнесени към нивото на заплатите, печалбите, възможните разходи и амортизациите;

- **Брутен вътрешен продукт (БВП)** - Проценти на годишните доходи, съотнесени към нивата на печалбите, съвкупните разходи и амортизациите;

- **Възвръщаемост на продажбите на българския черноморски туристически продукт** - Проценти на годишните доходи, съотнесени към нивата на печалбите и съвкупните разходи;

- **Възвръщаемост на инвестициите за българския черноморски туристически продукт (%)** - Процентно измерение на чистата печалба плюс съвкупните разходи, съотнесени към инвестицията;

- **Брой на заетите лица.**

Фактори, обуславящи риска за българския черноморски туристически продукт при възникнали морски инциденти могат да се класифицират съобразно множество различни признаци. Според природата на произхода си, според мястото им на възникване, според степента им на повлияване от волята и желанията на хората, в

зависимост от характера на действието си, според обхвата и степента на разпространението, според продължителността си, според свойствата на отразяваните процеси и явления в туризма, според състава си, според йерархията им на действие и други.

Основно две големи групи фактори, обуславят икономическия риск за българския черноморски туристически продукт при възникнали морски инциденти: фактори, определящи туристическото търсене и фактори, определящи атрактивността на туристическото предлагане.

В групата на факторите, определящи туристическото търсене влизат: политическите фактори, социално-икономическите фактори, демографските фактори и психологическите фактори.

Привлекателността на туристическите дестинации зависи пряко от следните фактори - Фактори, определящи туристическото предлагане: туристически ресурси, инфраструктура и суперструктура, обслужване, организационна и управленска структура на туризма, материално производство, достъпност на дестинациите, местни жители и териториално-устройствена среда. На база на резултатите от изложението в глава Втора, могат да се направят следните изводи:

1. Фундаментът, върху който се изгражда концептуалното виждане на автора за влиянието на икономическия риск върху черноморския туристически продукт при морски инциденти, включва основните положения на модела на Бухалис и на теоретичния модел на Dwyer L., Edwards D., Mistilis N., Roman C., Scott N. На тази основа:

- прецизирани са дефинициите на понятието: „икономически риск за черноморския туристически продукт при възникнал морски инцидент”;
- формулирана е разграничителна характеристика между понятията „икономически риск при морски инцидент” и „икономически риск”;
- направен е опит да се интегрират теоретичната икономическа мисъл, от една страна, и практиките за изследване на туристическия продукт в

чужбина и у нас. От друга, в единна, нова и отчитаща конкретните условия, концепция за успешно отчитане на икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти.

2. Систематизирани и обобщени са мотивите за отчитане на икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти и са предложени подходи за анализиране и оценяване на риска. В резултат на това:

- предложено е, за първи път в българската икономическа теория, определение на проблема: „икономически риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти”;

- направен е опит за открояване от методическа, инструментална и информационна гледна точка на движещите сили, провокиращи започването на промяна в структурните елементи на туристическия продукт, вследствие възникнал морски инцидент, на база отчитането на динамиката на външната и вътрешната среда;

- като доразвитие на подходите за изследване на икономическия риск са разработени теоретичните основи на икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти;

- трансформирани и адаптирани са традиционни подходи за изследване на туристическия продукт в способности и подходи за изследване на икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти.

3. Предложени са методи за информационно изследване на процеса на анализ, оценка и отчитане на икономическия риск за черноморския туристически продукт при морски инциденти.

ТРЕТА ГЛАВА: МОДЕЛ ЗА ОТЧИТАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РИСК ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЧЕРНОМОРСКИ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ ПРИ ВЪЗНИКНАЛИ МОРСКИ ИНЦИДЕНТИ

Целта на модела е да послужи като методологична основа, описваща процеса за управление на икономическия риск за българския черноморски туристически продукт при морски инциденти.

Моделът е предназначен за използване от широк кръг потребители и преди всичко за тези, които участват пряко в процеса на вземане на решения, свързани с ръководството и управлението на различни процеси, проекти и организационни структури в туризма.

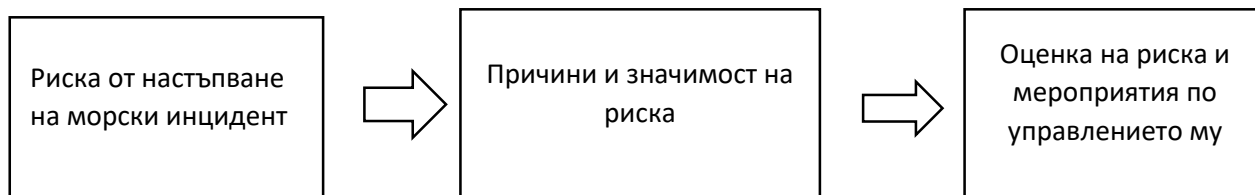
Съществена фаза от управленския процес е интегрирането на системата за разпознаване на очакваните изменения в *системата за разпознаване на риска* за българския черноморски туристически продукт. На база идентифициране на рисковите ситуации да се осигури бърза реакция на подсистемите на стратегическата управленска система за неутрализирането, както на неблагоприятните фактори и изменения, така и на техните последици. Тези целенасочени управленски мероприятия по отношение на планираните цели и стратегии при строго съблюдаване на точно определени контролни механизми, позволява установяването на негативните тенденции на етапа на тяхното раждане или непосредствено след това.

Смущенията или инцидентите трябва да се откриват достатъчно рано във времето. За тях да бъдат информирани, заинтересованите страни за да може стратегическият мениджмънт на едно туристическо предприятие например да предприеме адекватно управление на очакваните, настъпващите и/или настъпилите изменения за черноморският туристически продукт.

Елементи интегрирани в системата за разпознаване на риска са функции, причинно-следствени връзки и инструментариум.

Системата за наблюдаване на икономическия риск при морски инциденти наблюдава, регистрира и илюстрира рисковите индикатори посредством своя регулиращ механизъм, който създава организационно-йерархичен цикъл от поредица взаимосвързани функции. В системата за разпознаване на риска обхватът и съдържанието на всяка една от функциите трябва да са неразривно обусловени от **осъзнаването на икономическия риск при морски инциденти по мащаби и сила**. Осъзнаване се постига чрез разработването на пътна карта на икономическия риск в туристическата организация, визуализираща типа на риска, вероятността за настъпването му, евентуалните негативни последици и техният коефициент ***K***. Като ***K*** е произведение между вероятността за настъпване на определен риск и степента на породените от него негативни последици. Пътната карта на икономическия риск откроява секторите на риска и областите, нуждаещи се от приоритетно наблюдение. Периодично се прави оценка на моментното състояние на факторите на риска и се документират отчетените показатели и забелязаните до момента **тенденции**. Рисковите индикатори тяхната сила и интензивност се сканират и анализират непрекъснато и ако е потребна нова информация за тях или за риска като цяло се търсят надеждни източници за набавянето ѝ. В случая това могат да са официалните данни на пристанищата за трафика на кораби и техните товари или метеорологичните прогнози за черноморския регион.

В Системата за разпознаване на риска възникват причинно-следствените връзки между риска и обусловилиите го условия, от една страна, провокиралите риска причини и значимостта на риска, от друга, и оценката на риска и мероприятията по управлението му, от трета.

Фиг. 4 Причинно-следствени връзки в системата за разпознаване на риска при възникване на морски инциденти

В следствие на анализ на морските инциденти до сега са идентифицирани няколко основни тенденции в зависимост от засегнатите обекти. Значението на морето трябва да се зачита от хората. То носи много ползи, но все още крие и много рискове. Морските инциденти антропогенни или природни могат да причинят множество щети и да доведат до сериозни последствия за хората. Морските инциденти влияят и на търсенето и на предлагането на морски туристически продукт. Това важи и за изследвания български черноморски туристически продукт.

Много от морските произшествия са причинени от човека, и от гледна точка на автора, биха могли да бъдат предотвратени или поне техният ефект да бъде сведен до минимум чрез **оценка на риска** от дейностите, свързани с морето и ясно дефинирани отговорности на участниците, участващи в тях, включително на държавно и международно ниво.

Основна тенденция в световен мащаб е, че *морският транспорт е ключов фактор за човешкото и световното развитие. С него са свързани и повечето морски инциденти.* Всички тези аварии могат също да *имат икономическо въздействие върху индустриите за туризъм и добив на морски ресурси* (например рибарството) поради замърсяването в резултат на инцидента. *Най-опасната за околната среда е катастрофата с танкери, подложени на техния суров нефт или нефтохимикали.*

По-голямата си част туристопотока е *в двата пристанищни града Варна и Бургас. Засиленият трафик към тези две пристанища*

увеличава риска, като цяло от инциденти и предполага особено внимание и следене на всеки показател.

На база на примера с Варненското езеро, можем да направим извода, че навременната информация за инциденти може да предотврати много по-големи такива в бъдеще.

Моделите, разгледани от *изменението на климата* на WWF, показват нарастващ брой бури, по-честите промени в моделите на вятъра и вълните, *водещи до екстремни метеорологични събития в бъдеще, вероятно ще увеличат риска от инциденти в Черно море. Включително, но не само двустранно или многостранно сътрудничество, планове за действие при извънредни ситуации за борба със замърсяването на морето с нефт и други вредни вещества. Те включват по-специално оборудване, кораби, самолети и работна сила, подготвени за операции в извънредни ситуации.*

При такива условия *доброто сътрудничество* между различни държави, организации и други заинтересовани страни ще увеличи значението му. *Въпреки, че теорията на автора, която ще бъде проверена чрез анкетното проучване, е, че повечето организации в туризма нямат практика да търсят такава информация и да си сътрудничат с други организации по превенция на риска.*

Добра отправна точка за решаване на проблеми с потенциалното замърсяване на морската среда, причинено от морски инциденти в Черно море, е превенцията чрез оценка на риска и неговия анализ. От гледна точка на туристическата организация е важно да има кадри, които да следят за рисковете, които влияят на крайния им финансов резултат и качеството на предлагания морски туристически продукт, и прилагат определени мерки за справяне с евентуални последици.

В това отношение е от съществено значение *пълният мониторинг на морските дейности в и на територията на морета, за да се*

идентифицират всички опасности, замърсители (случайни и неслучайни). И двете, подобряване на механизмите за сътрудничество между различните участници и заинтересовани страни и оценката на риска, както и прилагането на модерни технологии в морския транспорт, са ключовите фактори за предотвратяване и минимизиране на въздействието на морските инциденти върху околната среда, особено в Черно море, поради характеристики като полузатворена и интензивна морска транспортна зона.

На основата на знанията, генерирани от наличната информация и насочените фундаментални изследвания, е важно там, където е възможно да бъдат разработени:

- Системи за прогнозиране на морски инциденти;
- Системи за ранно предупреждение и даване на информация на туристическите предприятия за настъпили инциденти и риска от тях;
- Наличие на подготвени кадри в туристическите предприятия, за да могат да се изпълнят действията при катастрофални явления и бедствия;
- Дългосрочни стратегии и набор от мерки за превенция и преодоляване на последиците от морски инциденти – включва обща работа на страните от черноморския регион и възприемане на практики по застраховане на бизнеса в туризма.

Може да се постигне устойчива взаимноизгодна връзка между всички заинтересовани страни и превръщането на българското общество и икономика в такива, ориентирани към знанието и успеха. За това е необходимо е да се изгради свързващата инфраструктура на локално и регионално ниво – интерфейси като “магазините за наука” и “кълъстери на знанието”, които да дадат възможност на партньорите да се срещат в рамките на този общ пазар, да обменят опит и технологии и да добавят стойност по пътя към постигането на общите цели на заинтересованите страни в „триъгълника на знанието”. Налага се изграждането на практически умения за анализ, проектиране и моделиране на релевантни на

новата среда регионални партньорства, които да послужат за свързващи звена между политиките на всички заинтересовани страни.

Именно в това отношение най-силно проличава отговорността на международните, национални, регионални и местни институции - да създадат така необходимите благоприятстващи условия, които да позволят развитието на автономно стейкхолдър взаимодействие посредством:

- Развитието на подходящи политико-административни отношения;
- Развитието на подходящи вътрешно и междуинституционални отношения - по вертикала и по хоризонтала;
- Развитието на подходящи знания, умения и нагласи за осъществяване на стейкхолдър-управление сред всички заинтересовани страни, в атмосфера на споделено разбиране, че изграждането им не е еднократен акт, а представлява въпрос на продължителни усилия.

Можем да стигнем до извода, че мерките могат да са различни в зависимост от териториалното равнище на въздействие на морския инцидент – местни/регионални, национални и наднационални. Според обхвата на въздействие за туризма морският инцидент може да повлияе на туризма като цяло, на отделни видове туризъм, на отделни туристически дейности и отделни групи туристи.

Трябва добре да се изяснят причинно-следствените връзки в детайли и пълноценно, въз основа на откритите особености в тях и същността на риска, като конкретно проявена тенденция в практиката. На тази база се планират мерките, техниките, методите и похватите за управление на неблагоприятните икономически изменения за българския черноморски туристическия продукт. Между планираните икономически показатели и средносрочно заложените постижения в системата за разпознаване на риска също следва да са налице причинно-следствени връзки.

Създава се **стратегическа карта** за отчитане на икономическия риск за българския черноморски туристически продукт при възникнали морски

инциденти. Основен акцент в разработването и е отделен на важността на причината и следствието и значението на стратегическите цели на всички заинтересовани страни в процеса по управление на морските инциденти.

Открити са **основни тенденции, чрез анализ на стойности на показателите за икономическия риск** при морски инциденти за българския черноморски туристически продукт.

Първоначално направените разходи от страна на туристите за закупуването на туристически услуги и стоки пораждаат микроикономическите влияния на туризма, което от своя страна влияе на разходите на туристическите предприятия за междинно потребление на производствени фактори и на разходите на заетите в туристическите предприятия лица за крайно потребление. Това води до въздействие върху останалите отрасли на икономиката и трансформиране на микроикономическите влияния в макроикономически такива те пък оказват обратно влияние върху приходите на туристическите предприятия, равнището на цените на туристическите услуги и стоки и т.н., които по своя обхват са микроикономически въздействия.

Ефектите на морските инциденти върху икономиката проличават в промяната на икономическите показатели. Част от тях са разгледани за да се търсят преки, косвени и предизвикани ефекти в следствие на морските инциденти.

Преките ефекти са породени непосредствено от намалените разходи на туристите за туристическо потребление и засягат само туристическите предприятия, обслужващи туристите. Те са основните ефекти, защото без продажба на морски туристически продукт се намалява ефективността на туризма като цяло. При преките ефекти субект е туристът потребяващ морски туристически продукт.

Косвените ефекти са резултат от разходите на туристическите предприятия за покупка на суровини, материали, стоки, услуги от

останалите отрасли на икономиката, те включват и работната сила необходима за създаването на туристическия продукт и задоволяване потребностите на туристите. Търсенето поражда необходимост доставчиците им също да направят покупки, както и собствените им доставчици и т.н. При косвените субектът е туристическата фирма, която произвежда морски туристически продукт.

Предизвиканите ефекти са резултат от разходването на доходите на заетите в туризма лица. Закупените от тях стоки и услуги за лично крайно потребление също формират приходи от своята продажбата и също съдействат за формирането на Брутен вътрешен продукт, заетост, доходи, установяването на конкретно равнище на цените и т.н. При предизвиканите ефекти субектът са заетите в тази фирма лица, които разходват за крайно потребление възнаграждението за вложения при производството на продукта труд, капитал, предприемачество.

В тези условия развитието на сектора показва, че приходите от международен туризъм в текущата сметка на платежния баланс по данни на БНБ през 2017 г. възлизат на 3,5 млрд. евро, което е с 9,3% повече в сравнение с 2016 г. За периода януари – ноември 2018 г. приходите от международен туризъм възлизат на 3,6 млрд. евро. Ръстът спрямо периода януари – ноември 2017 г. е 6,6%. Приходите от международен туризъм възлизат на над 3,7 млрд. евро за 2018 г. Ръстът спрямо 2017 г. е 6,5%.

Туризмът е сред националните приоритети за българската икономика и **формира близо 12 на сто от БВП и 11% от заетостта в страната до началото на 2020 година.** Относителен принос на туризма към икономиката (% БВП) тези данни показват важността на туризма за определен регион. Високият процент в случая е белег за икономическа уязвимост, тъй като твърде много се разчита на туризма. Всяко състояние, което предизвиква възможност за негативни резултати в туризма, влияе върху тези стойности.

Един от показателите на икономическия риск, който организациите трябва да следят, е свързан със заетостта и доходите на работещите в туризма и в отрасъла като цяло. През следващите години се очаква туризмът, като структуроопределяща индустрия за българската икономика, която генерира близо 12,5 % от БВП, да създаде стотици хиляди работни места и да продължи да се развива успешно. ***Основният риск за работещите в туризма при морски инциденти е да останат без работа или обемът на работа да спадне, в следствие на което да се намалят техните доходи.*** В допълнение към преките икономически ползи от разходите на туристите, създаването на работни места е една от най-привлекателните характеристики на туризма за повечето правителства.

Възвръщаемост на продажбите на български черноморски туристически продукт – като % от годишните доходи, съотнесен към печалба и разходи. Едно от първите проявления на икономическия риск в следствие на морски инциденти е върху Туристически поток (обем и стойност) в рамките на нашето черноморие.

Шест от туристическите райони с доминиращ пазарен сегмент е българският. *Чуждестранните туристи традиционно преобладават в двата Черноморски района.* В тези райони съотношението българи – чужденци е 1:2 в полза на чужденците. Пренощувалите българи са равномерно разпределени по райони като с най-голям дял са Черноморските райони (общо). Основен дял от реализираните нощувки на чужденци са в двата Черноморски района – общо 81% от нощувките на чужденците. От нощувките на българите 40% са в Черноморските райони. Картината по райони показва най-продължителен престой на чужденците в районите със специализация морски ваканционен туризъм – по-дълъг в Бургаски (средно 6.7 нощувки на лице) и малко по-кратък във Варненски район (5.8 нощувки). За българите стойностите са съответно 3.8 и 3.0 нощувки.

Колкото по-дълго посетителите остават в дестинацията, толкова повече пари изхарчват. Удължаването на средния брой часове, прекарани на едно място, и засилването на мониторинга са полезен показател за ефективност.

Година	Туристически посещения на чужденци през летния сезон
2011	3 960 129
2012	4 143 505
2013	4 351 268
2014	4 578 814
2015	4 237 407
2016	5 012 932
2017	5 300 600
2018	5 467 298

През периода юни – септември 2018 година общият брой на туристически посещения на чужденци в България е 5 467 298. Ръст спрямо периода юни септември 2017 година е 3,1%. Най-голям е процентът на чужденци през август - 1 654 126, следван от юли - 1 620 576, юни – 1 208 397 и септември – 984 199. Най- висок ръст се наблюдава през месец юни – 4,7 %, през месец юли ръстът е бил 2,7 %, през август – 2,8%, а през месец септември – 2,6%.

През периода юни – септември 2018 година страните от Европейския съюз продължават да са най-важния пазар за международен туризъм на България с относителен дял 63,9% и общ обем от 3 491 942 туристически посещения (ръст от 2,4%). Броят на пренощуващите чужденци в места с 4 и 5 звезди за летен сезон 2018 година спрямо сезон 2017 година е 6,8%.

Предвид това, че данните са от НСИ, трябва да се има предвид, че голям брой български граждани отсядат на места за настаняване с под 10

легла, но тези места за настаняване не се отчитат от НСИ. Наличните данни показват следните стойности при пренощуващите българи в места за настаняване с 10 и повече легла в България за летен сезон 2018 година. Те са над 1,7 млн. и са с 28,2% повече спрямо летен сезон 2017 година, ръст с 1,7 %.

Година	Пренощували българи през летния сезон
2014	1 329 809
2015	1 496 335
2016	1 647 706
2017	1 675 688
2018	1 704 848

Ефективност на туристическото/ите предприятие/я - Средна продължителност на престоя на туристите (нощувки) и заетост на обектите за настаняване на месец и средно за годината. Устойчивостта на морския туристически продукт засяга ефективността на отделните предприятия. Средната продължителност на престоя на туристите в брой нощувки е един от най-важните показатели за обектите за настаняване. Когато престоят е с по-голяма продължителност, заетостта е по-висока, а това е другият съществено важен показател за настаняването. Колкото по-дълго остават туристите, толкова по-висока е възвръщаемостта на инвестициите за маркетинг и продажби и толкова по-голямо е въздействието за туристическите предприятия.

От тези данни можем да направим извода, че икономическият риск за българския черноморски туристически продукт в следствие на морски инциденти е по-висок в периода, обхващащ летния сезон – юни – септември, когато може да доведе до рязко намаляване на броя на реализираните продажби на морски туристически продукт.

Тенденциите показват, че информация за инциденти до 2019 година би повлияла на чуждестранния туристопоток и от там би намалила значително печалбата на морския туристически продукт, разчитащ основно на чужденците.

Качеството няма как да се постигне без наличието на описаните в дисертационния труд фактори. Под влияние на морски инциденти те се променят променяйки броя на туристите и от там икономическия показател за възвръщаемост на продажбите. Морските инциденти застрашават възможността за нарастване на % на годишните доходи съотнесен към печалбата и разходите от дейността.

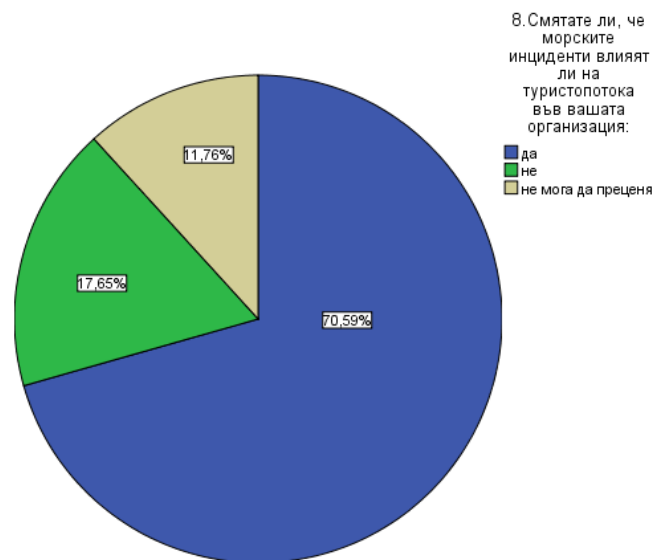
Може да се търси зависимост между намаления брой на туристите и от там и на търсени кадри в туризма през 2020 година и това, че имаше морски инциденти замърсили плажовете и акваторията (инцидентът с топчетата и тръбата във Варненския залив).

Частните инвестиции се влияят пряко от морски инциденти заради ефекта, който те могат да предизвикат и начина, по който влияят на всички елементи на средата. Все пак кой би инвестирал в построяване на хотел на плаж замърсен от разлив на нефт, например.

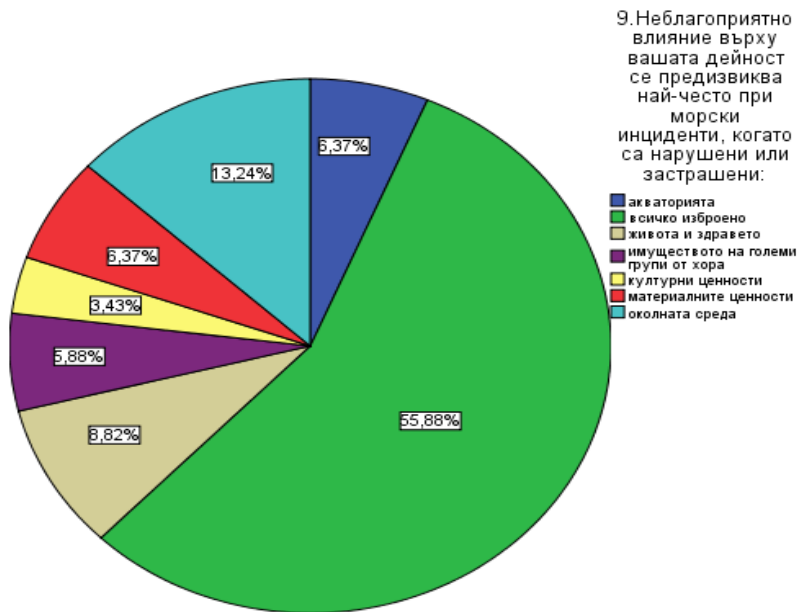
Проведено е експериментално изследване на икономическия риск при инциденти за Българския черноморски туристически продукт. Анкетна карта с период на изготвяне: 27.01.2017 – 05.12.2017г. Анкетните карти са обработени на програмен продукт SPSS. Извадката е двустепенна кълъстерна, формирана по случаен безвъзвратен подбор. Популацията се разделя на подгрупи, прави се случаен подбор на част от гнездата и после само от случайно подбраните гнезда се извършва подбор на лица, които ще попаднат в извадката. Анкетните карти са разпространени сред специалисти находящи се на територията на българското черноморие и активно занимаващи се в областта на туризма. Класическата анкета в дисертационния труд е предназначена за насочване към **извадка от подбран**

кръг туристически организации в страната. Уточнението на т.нар. „респонденти“ (анкетирани лица) е важно предвид по-следващият характер и съдържание на разработените анкетни въпроси. 10 групи x 50 служители /средно/ = 500 туристически кадри или n = 222 бр. анкетирани лица.

Направен е анализ и оценка на резултатите **от анкетно проучване:** Малко повече от 38% са работещи и в северното и в южното черноморие. По-голямата част от анкетираните са локализирани в близост до пристанище Бургас. Над 67% от анкетираните смятат, че морските инциденти са плод на човешка дейност.

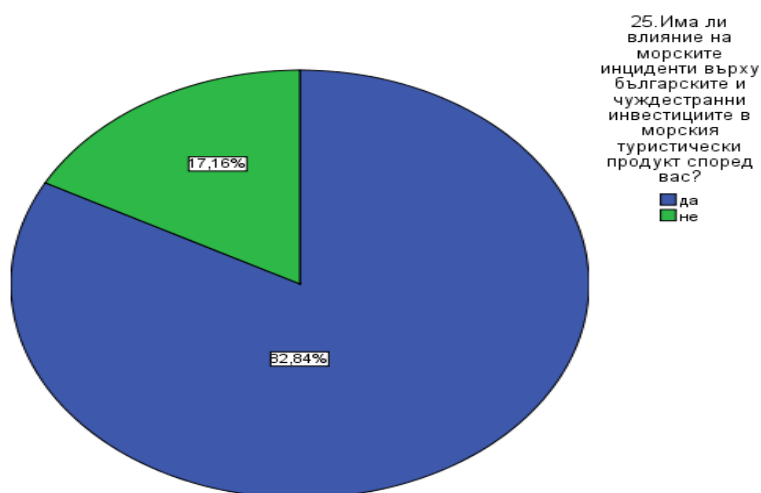

Повече от 70 % казват, че морските инциденти влияят на туристопотока в тяхната организация.

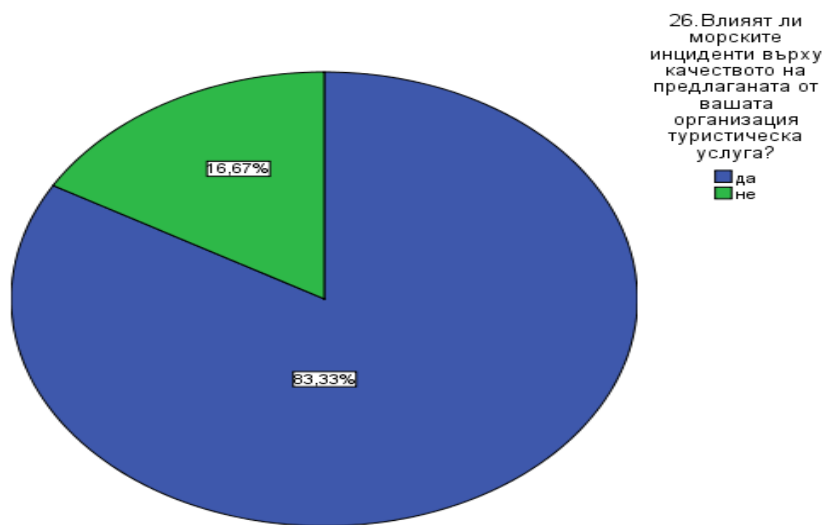

Над 55 % отдават лошото влияние върху туристопотока на съвкупност от нарушения или застрашаване на акваторията, живота и здравето на хората, имуществото, културни и материални ценности и околната среда. Над 64 % казват, че нямат такова специално звено, което да оценя риска, и само 26 % - че имат. Другите над 9 % не смятат, че такова звено е необходимо в тяхната организация. Организациите на над 72 % от анкетиранияте работят на градско/общинско ниво. Над 76 % от организациите имат подразделения в по-малки градове. Над 62 % докладват на по-високо административно ниво. По-голямата част от структурите могат да предлагат мерки за превенция и защита. Над 59 % от анкетиранияте не обменят и не събират данни на хоризонтално ниво от други организации имащи отношение към морски инциденти. Повече от 70 % от анкетиранияте посочват, че могат да питат неформално и събират информация за рискове за замърсяване на водите и за превенцията от други администрации/ организации и институции. Според анкетиранияте мненията на местни експерти са важен източник за оценка на бюджет на евентуални щети, в случай на евентуални произшествия и за планиране на ресурси за бъдещи

превантивни дейности. Малко над половината от анкетиранияте посочват, че тяхната организация няма специализиран бюджет за застраховане, което само по себе си увеличава икономическите рискове вследствие на евентуален инцидент. По-голямата част от организациите на анкетиранияте нямат предвиден бюджет за обучение/преподготовка на персонала за оценка на риска, управление на превенцията и управление при кризи. 80 % от анкетиранияте считат, че осъзнаване на рисковете от страна на обществеността е важно средство за намаляване на рисковете и за успешно справяне с произшествия/кризи. Според повече от 80 % си заслужава да се инвестира в превенция спрямо отделяне на средства само за управление при произшествия/кризи. Според 86 % е ценно за тяхната организация обучение в университет на студенти по дисциплини за оценка на риска и управление на превантивните мерки. Според мнозинството, специализирани курсове или следдипломно обучение за риска и превенцията се оценят като ценни и необходими за техните служители и за обществото като цяло.

Над 82 % от анкетиранияте казват, че има влияние на морските инциденти върху българските и чуждестранни инвестициите в морския туристически продукт.

Над 83% смятат, че морските инциденти влияят върху качеството на предлаганата от тяхната организация туристическа услуга.

25. Има ли влияние на морските инциденти върху българските и чуждестранни инвестициите в морския туристически продукт според вас? * 26. Влияят ли морските инциденти върху качеството на предлаганата от вашата организация туристическа услуга? Crosstabulation

Count

	26. Влияят ли морските инциденти върху качеството на предлаганата от вашата организация туристическа услуга?		Total
	Да	Не	
25. Има ли влияние на морските инциденти върху българските и чуждестранни инвестициите в морския туристически продукт според вас?	163	18	181
	22	19	41
Total	185	37	222

Двата основни въпроса за бъдещето на туризма са съпоставени чрез тази крос таблица – първо, въпросът, свързан с инвестициите, и второ, въпросът с качеството на предлаганата туристическа продукция. Важно е

осъзнаването на по-голяма част от анкетиранияте кадри в туризма, че има риск и за инвестициите и за качеството в следствие на морски инциденти.

За да се предприемат мерки по превенция на риска, трябва да се събира информация за настъпилите морски инциденти и възможните рискове за туристическата системата. В повечето организации няма такава практика за събиране на информация от организации/администрации имащи отношение към морските инциденти. По – голямата част от информацията може да се получи по неформален път.

Откриха се и основни **перспективи за развитие на сектора**, след старта на пандемията от Ковид-19 през 2020 година нещата вече няма да са същите и в сектор Туризмът, и в целия свят, но хората се опитват да подобрят ситуацията и да отслабят негативните тенденции за региона. Щетите за икономиката са огромни, но безспорно един от най-засегнатите сектори е туризмът. Във все по-глобализация се свят извънредните мерки и ограничения, за да бъде спряна заразата от Ковид-19, доведоха до загуби от над 1 трилион долара за световния туризъм и над 50 милиона съкратени работни места, а общата икономическа загуба може да е и над 5 трилиона долара от свързаните сектори. До момента загубилите работните си места в туризма са милиони.

Не се вижда кога ще е промяната относно най-сериозните ограничения за свободно движение на хора. Това пък от своя страна води до прогнозата за очакван спад от 70% на туристопотока за лято 2021 година. За да даде възможност на българския туризъм, Бордът по туризъм смята, че трябва да има бърза писта за ваксинирани туристи, PCR тестът да бъде заменен с антигенен, а заетите в туризма да бъдат приоритетно ваксинирани. Мерките от страна на правителствата, в това число и българското, което разчита много на туризма, трябва да са насочени към намаляване на щетите

най-вече за големия процент малки и средни предприятия в сектора и техните семейства.

В тези условия туристическите фирми все повече трябва да обръщат внимание на възможните икономически рискове, а като цяло туристите залагат повече на сигурността си. Така за морския туристически продукт съществени стават и икономическите рискове вследствие на морски инциденти. Въпреки опитите, несигурността за бъдещето и зависимостта от развитието на новия щам и заразяемостта като цяло в Европа и света, България ще се опитва да запази и развива българския черноморски туристически продукт. Все повече се гледа към привличане на българския турист.

Изисква се синхрон на икономически, социални и екологосъобразни принципи и интереси на всички заинтересовани страни като единственото, което ще ни гарантира справяне с глобалните проблеми.

Като **основни изводи от трета глава** са изведени: Даде се пример за изграждане на система за разпознаване на риска и важността на причинно-следствените връзки. Идентифицирани са опасностите от морски инциденти, вероятност за тяхното настъпване, целите на всички заинтересовани страни и мерки за ограничаване на морските инциденти. Идентифицирани са възможностите за контрол или елиминиране на риска – обща работа на страните от черноморския регион, следене на информация от достоверни източници и обучение на персонал в рамките на туристическата организация и застраховане на бизнеса.

Открити бяха основните тенденции чрез анализ на стойности на показателите за икономически риск при морски инциденти за българския черноморски туристически продукт.

Разработена е анкетна карта и е проведено проучване сред кадри, работещи в туризма и предлагащи български черноморски туристически продукт. На база на получените резултати от анкетното проучване са направени изводи и препоръки към системата на туризма, за да се избегнат икономическите рискове вследствие на морски инциденти.

Приложените методи на изследване, анализирани и оценени резултати от изследването, дават доказателствени факти в контекста на целта, задачите и основната теза на дисертационния труд. Същевременно разглежданата проблематика в труда може да намери значително по-широко практическо приложение и по-конкретно да бъде на следващ етап, както обогатена, така и насочена към по-голяма извадка от туристически организации. На база на получените резултати могат да се направят препоръки към туристическите предприятия, предлагащи българския черноморски туристически продукт, за да се избегнат икономически рискове при морски инциденти.

Основните резултати са:

1. Методиката е приложима и не се налагат корекции от предварителното ѝ съдържание – това доказва представителността на теоритико-методическия подход при разработване.;

2. Намерени са ясно измерими показатели на икономически риск при инциденти.

III. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Формирани са етапите за отчитане на икономически риск и отражението на морските инциденти върху устойчивото развитие на черноморския туристически продукт.

2. Разработена е система за управление на икономически риск при черноморски туристически продукт на Р България, която е апробирана.

3. Зададен е модела за отразяване на морските инциденти върху икономическото състояние на населението ситуирано на черноморската акватория.

4. Формулирани са проблемите, които влияят върху качеството и неговото равнище на предлагания черноморски туристически продукт.

5. Доказва се нуждата не само изобщо от обучение, но и от повишаване на знанията по управлението на икономически риск, не само на служителите, а най-вече на топ мениджърите, тъй като именно от тях зависи наемането на знаещи, можещи и мотивирани сътрудници.

IV. ПУБЛИКАЦИИ ПО ДИСЕРТАЦИОННИ ТРУД

1. Vangelova, Y., THE BLACK SEA MARINE INCIDENTS AS ECOLOGICAL DAMAGES – THE TOURISM POINT OF VIEW, Научные горизонты, р. 18-26, № 2(18), 2019, ISSN 2587-618X, Web address: [http:// www.sciencehorizon.ru/wp-content/uploads/2017/08/Nauchnyie_gorizontyi_---2_18_2019.pdf](http://www.sciencehorizon.ru/wp-content/uploads/2017/08/Nauchnyie_gorizontyi_---2_18_2019.pdf)

2. Караджова, Зл., Я. Вангелова, Методи на управление на риска в туризма, Научно – практическа конференция “Човешкият капитал – методология, измерения и практики“ НБУ, София, 04.06.2014, 419 - 430, ISBN: 978-954-535-853-1

3. Караджова, Зл., Ст. Петкова-Георгиева, Я. Вангелова, Подходи и методи за вземане на решения в условията на неопределеност, промяна и стопански риск в туризма, Годишник на Университет Проф. Д-р Асен Златаров“ 2014, том XLIII, КНИГА 2, стр. 188-194, ISSN 1312-1359;

4. Вангелова, Я., Х. Даскалов, ОТВОРЕНИ ИНОВАЦИИ В УНИВЕРСИТЕТСКАТА СИСТЕМА НА ЛОКАЛНО И РЕГИОНАЛНО НИВО В КОНТЕКСТА НА СТРАТЕГИЯТА “ЕВРОПА 2020“, Българско електронно научно списание „Стопанско управление“ ISSN 2738-7399, стр. 66-73; <https://spisanie-su.eu/189-2/>

5. Даскалов, Х., Я. Вангелова, РЕШЕНИЯ С “ОТВОРЕН КОД“ ЗА СИСТЕМАТА НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ В КОНТЕКСТА НА ЧЕТВЪРТАТА ИНДУСТРИАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ, Българско електронно научно списание „Стопанско управление“ ISSN 2738-7399, стр. 74-81; <https://spisanie-su.eu/189-2/>

6. Петкова, Ст., Я. Вангелова, Модел за отчитане на икономическия риск за българския черноморски туристически продукт при възникнали морски инциденти, научно списание „Научен атлас“, бр.1, София, 2020, ISSN 2738-7518я /, брой стр. 11; <https://scientificatlas.com/article/model-za-otchitane-na-ikonomicheskiya-risk-za-balgarskiya-chernomorski-turisticheski-produkt-pri-vazniknali-morski-intsidenti> ;

7. Vangelova, Y. Economic risk indicators in the marine event incidents for the Bulgarian Black sea tourist product // SocioBrains, Issue 76, December 2020, pp. 145-150, www.sociobrain.com, Publ.: Smart Ideas - Wise Decisions Ltd., Bulgaria, ISSN 2367-5721 (online), 2020;